

درس آشنایی با مقدمات تفسیر استاد سید مجتبی نوره‌مفیدی

تاریخ: ۲۴ بهمن ۸۹

مصادف با: ۹ ربیع الاول ۱۴۳۲

جلسه: ۱۷

موضوع کلی: کیفیت جمع قرآن

موضوع جزئی: ادوار تدوین قرآن

«الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد وآله الطاهرین و اللعن علی اعدائهم اجمعین»

خلاصه جلسه گذشته:

بحث در بررسی کیفیت تدوین قرآن در دوره اول (زمان پیامبر) بود، رسیدیم به بحث از ویژگی‌های مصحف علی (ع)، اکثر محققین بر این باورند که جمع و ترتیب بین سوره‌ها بعد از پیامبر توسط امیر المؤمنین (ع) انجام شد. ایشان بعد از رحلت پیامبر شش ماه در منزل نشستند و کار جمع و تدوین قرآن را انجام دادند، در بسیاری از کتب ذکر شده که عکرمه می‌گوید: اگر جن و انس جمع شوند و بخواهند مانند علی قرآن را جمع آوری کنند نمی‌توانند^۱. این مصحف با خط خود علی (ع) نوشته شده و فرزندان حسن بن علی آن را به میراث گرفته بودند و بعد هم دست به دست بین فرزندان آنها و ائمه (ع) قرار داشته اما کسی آن مصحف را بعد از آن تاریخی که عرضه شد ندیده است.

ویژگی‌های مصحف علی (ع):

۱) ویژگی اول اینکه قرائت آیاتی که در این مصحف آمده طبق قرائت پیامبر (ص) بوده که اصیل‌ترین قراءات بود. لذا مسئله‌ی اختلاف قراءات که در فهم و تفسیر قرآن مؤثر است در این مصحف حل شده است.

۲) ویژگی دوم این است که در این مصحف مراحل و سیر تاریخی نزول و سیر تشریح احکام و ناسخ و منسوخ مشخص شده است.

۳) ویژگی سوم اینکه در این مصحف شأن نزول و مناسبت‌هایی که آیات به سبب آنها نازل شده بیان گردیده که کمک زیادی به فهم قرآن و رفع ابهامات آن می‌کند، خود امیر المؤمنین می‌فرماید: «ولقد جئتهم بالكتاب مشتملاً علی التنزیل و التأویل»^۲، در تفسیر برهان روایتی را از امیر المؤمنین (ع) نقل می‌کنند که حضرت می‌فرمایند: آیه‌ای بر پیامبر (ص) نازل نشد مگر اینکه پیامبر (ص) آن آیه را بر من املاء فرمود و من آن را با خط خودم نوشتم و همچنین پیامبر (ص) تفسیر و تأویل و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه هر آیه‌ای را به من آموخت و در حق من دعا کرد تا خداوند فهم و حفظ آن را به من عنایت کند لذا تا کنون هیچ آیه‌ای را فراموش نکرده‌ام و هیچیک از علومی که پیامبر (ص) به من آموخته از دست نداده‌ام.^۳

۱. ابن سعد، طبقات، ج ۲، ص ۱۰۱ و سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۵۷.

۲. بلاغی، آلاء الرحمن، ج ۱، ص ۲۵۷.

۳. تفسیر برهان، ج ۱، ص ۱۶.

به هر حال این مصحف دارای این ویژگی‌ها بود که ذکر شد و این ویژگی‌ها در مصاحف دیگر وجود نداشت منتهی سرنوشت این مصحف به جایی رسید که از دسترس خارج شد و معلوم نیست که کجا پنهان شده، خود حضرت بعد از اینکه این آیات را جمع آوری کرد همه را بر شتری نهاد و به مسجد آورد و به صحابه‌ای که در مسجد نشسته بودند فرمود: من بعد از رحلت پیامبر مشغول جمع آوری قرآن بودم و همه آنچه را پیامبر به من تعلیم داده‌اند در این بار قرار داده‌ام و آنچه را که پیامبر به من املاء فرموده اعم از تفسیر و تأویل و محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ را آورده‌ام تا بعداً نگوئید که ما نمی‌دانستیم و غافل بودیم. از آن جمع شخصی بلند شد و گفت: آنچه که داریم ما را کفایت می‌کند و به آنچه که تو آورده‌ای نیازی نداریم. حضرت بعد از شنیدن این جمله فرمود: بعد از این، این قرآن را نخواهید دید. بعداً که در زمان عثمان (دوره سوم) مشغول جمع قرآن شدند مراحلی بود که بین صحابه اختلاف پیش می‌آمد، شخصی به امیرالمؤمنین (ع) عرض کرد: یادتان هست روزی را که مصحف خود را به مسجد آوردید و فرمودید: این را به املاء پیامبر نوشته‌ام و شامل همه چیز اعم از تفسیر و تأویل و شأن نزول آیات و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه می‌باشد، حضرت فرمودند: آری. آن شخص گفت: آن روز اصحاب آن قرآن را پذیرفتند اما الآن بین این گروهی که مشغول تدوین قرآن هستند اختلاف پیش آمده، خوب است که شما مصحف خود را عرضه بدارید تا اختلاف‌ها برطرف شود حضرت جوابی ندادند و سکوت کردند آن شخص دوباره خواسته خودش را تکرار کرد باز هم حضرت سکوت کردند و چیزی نفرمودند تا اینکه بعد از اصرار آن شخص، فرمودند: آیا این قرآن که شما مشغول جمع آوری آن هستید تمام قرآن هست یا نه؟ گفتند: بله تمام قرآن است حضرت فرمودند: آیا چیزی به آن اضافه یا از آن کم شده؟ گفتند: نه، حضرت فرمودند: پس به همین قرآن عمل کنید که به رستگاری می‌رسید و حضرت مصحف خودشان را عرضه نکردند.

علت اینکه حضرت مصحف خودشان را عرضه نکردند این بود که:

اولاً: معلوم نبود در صورتی که حضرت مصحف خود را عرضه می‌کردند اختلاف‌ها پایان می‌پذیرفت و برطرف می‌شد.

ثانیاً: بخاطر جلوگیری از شعله‌ور شدن اختلافاتی که ممکن بود پیش بیاید و همچنین رعایت وحدت بین مسلمین، امیرالمؤمنین (ع) مصحف خود را عرضه نکردند.

مراحل تدوین قرآن:

مرحله اول:

در مورد کیفیت جمع و تدوین قرآن عرض کردیم که از نظر مراحل نگارش در یک مرحله‌ای فقط آیات جمع آوری می‌شد که این مرحله قطعاً در زمان خود پیامبر صورت گرفته که آیات به همان ترتیبی که نازل می‌شد نوشته می‌شد و این آیات در زمان خود پیامبر جمع آوری شد به این دلیل که همانطور که گفتیم ترتیب بین آیات توقیفی است.

مرحله دوم:

مرحله دوم جمع آوری آیات در قالب سوره‌ها و در الواح و کتاب‌های پراکنده است، در مرحله اول آیات پراکنده بود که ممکن بود آیاتی را بر ورق یا لوحی یا لیفه‌ی خرمایی و یا چیز دیگری می‌نوشتند که در این مرحله خیلی پراکندگی وجود داشت، در مرحله دوم آیات هر سوره که مرتب شد هر کدام در الواح جداگانه نوشته می‌شد که این روش هم در زمان پیامبر انجام شده است.

مرحله سوم:

مرحله سوم جمع آوری آیات و سوره در کتاب واحد است که این مرحله قطعاً در زمان پیامبر نبوده است و عمده، این مرحله است که بعد از پیامبر صورت گرفته است.

ابتدا ما غیر از مراحل نگارش قرآن به دوره‌های جمع و تدوین قرآن اشاره کردیم البته مراحل با ادوار فرق دارد مراحل صرف نظر از این است که در چه زمانی اتفاق افتاده است می‌گوییم در سه مرحله قرآن تدوین شده اول آیات به صورت پراکنده در نوشته‌های مختلف نوشته شده، بعد این آیات هر کدام در یک سوره‌ای قرار گرفته و سوره‌ها هر کدام در نوشته‌های مختلف نوشته می‌شد و بعد در مرحله سوم در یک کتاب واحد جمع شد.

تا اینجا عرض کردیم آنچه در دوره اول (زمان پیامبر) اتفاق افتاده این است که قرآن در کتاب واحد در آن زمان جمع نشده است آیات در زمان پیامبر مرتب شده اما ترتیب سوره در آن زمان نبوده است.

دوره دوم:

در دوره دوم (زمان ابوبکر) یک تلاش عام و فراگیر از ناحیه دستگاه خلافت برای جمع آوری قرآن صورت نگرفت و فقط تلاش‌های فردی برای جمع آوری قرآن صورت گرفت که قرآن را در کتاب واحد جمع کنند که مهمترین آنها کاری بود که امیرالمؤمنین (ع) انجام دادند که قرآن را در کتاب واحد جمع کردند، مراد از اینکه می‌گوییم قرآن را در کتاب واحد جمع کردند این است که آیات و سوره را با یک نظم و سیاق واحد و مشخص شدن ترتیب همه چیز جمع آوری کردند ولو اینکه بین دفتین نباشد، به موازات کاری که امیرالمؤمنین (ع) انجام دادند بعضی از اشخاص دیگر هم شروع به جمع قرآن کردند که بعداً این مصحف‌ها به نام همین اشخاص شهرت پیدا کرد مثلاً زید بن ثابت از کسانی است که تدوین قرآن را انجام داده البته معلوم نیست به انگیزه شخصی و با میل شخصی خودش این کار را کرده باشد ولی آنچه مشخص است این است که ابوبکر روزی او را می‌طلبید و در حضور عمر از او می‌خواهد که تو که از کاتبان وحی بوده‌ای قرآن را تدوین بکن زیرا ما نگران هستیم که قرآن تحریف شود مثل آنچه که در مورد کتاب‌های ادیان گذشته پیش آمده که بعد از این گفتگو زید بن ثابت همراه یک گروه بیست و پنج نفره شروع به تدوین قرآن کردند و مکتوباتی که پراکنده بود را جمع آوری نمودند و آیات هر سوره‌ای را در یک کتابچه-ای نوشتند و در یک صندوق گذاشتند اما ترتیب بین سوره را انجام ندادند، البته روش خاصی هم برای جمع آوری داشتند، مواردی را خود زید نوشته بود، مواردی را با نوشته‌های دیگران یا شهادت‌های دیگران مقایسه کردند تا اینکه قرآنی را تدوین

کردند و آن را در اختیار ابوبکر قرار دادند و ابوبکر هم بعد از خودش در اختیار خلیفه دوم قرار داد و او هم به دختر خودش حفصه داد که در زمان عثمان این قرآن بوسیله عثمان برای جمع آوری قرآن از حفصه گرفته شد و بعد از جمع آوری قرآن دوباره به حفصه برگرداندند و بعدها زمانی که مروان حاکم مدینه بوده آن را از بین می‌برد، این قرآنی که توسط زید بن ثابت و عده‌ای دیگر جمع آوری شد و به مصحف زید بن ثابت شهرت پیدا کرد، در زمان ابوبکر جمع آوری شد. یا مثلاً عبد الله بن مسعود، ابوموسی اشعری و معاذ بن جبل هم از کسانی بودند که به جمع و نگارش قرآن پرداختند پس در زمان ابوبکر مصحف-هایی توسط بعضی از این افراد تدوین شد که هر کدام از اینها بسته به موقعیت و نفوذی که داشتند مصحف آنها در بین مردم گسترش پیدا می‌کرد تا رسید به جایی که در اواخر خلافت عمر در بلاد اسلامی هر بلدی و هر منطقه‌ای یکی از این مصاحف را برای خودش ملاک قرار می‌داد و بین مسلمانان در این جهت اختلافات شدید و نزاع‌هایی پیش می‌آمد که هر کدام مصحف یکی از اشخاص را معتبر می‌دانست لذا کار به جایی رسید که قرآن که کتاب مشترک همه مسلمین بود سبب اختلاف و نزاع بین مسلمین شده بود. اینها باعث شد که در زمان عثمان فکر تدوین قرآن به صورت یک نهضت عمومی و فراگیر در بیاید که در دوره سوم به آن اشاره می‌کنیم، پس در زمان ابوبکر مصحف‌هایی که ذکر شد تدوین شد و به نام خود نگارنده‌ی مصحف هم شهرت پیدا کرد.

البته مصاحفی که در آن ایام بودند دو دسته بودند: یک دسته از آن مصاحف، معروف بودند مثل مصحف زید بن ثابت یا مصحف ابن مسعود و یک دسته از مصاحف هم خیلی معروف نبودند و طرفداران زیادی نداشتند مثل مصحف عایشه یا مصحف ابودرداء یا مصحف انس بن مالک، لذا در دوره ابوبکر یک تلاش گسترده‌ای برای یکسان سازی قرآن شکل نگرفت یعنی در پایان دوره دوم ما مواجهیم با قرآن‌های متعدد که این قرآن‌ها از جهات مختلف با هم تفاوت‌هایی داشتند و هر کدام هم یک ویژگی‌هایی داشتند همانطور که برای مصحف علی(ع) ویژگی‌هایی را نقل کردیم هر یک از این مصاحف هم ویژگی‌هایی داشتند، پس در دوره دوم قرآن تدوین شد اما باز هم اختلاف بین مصاحف وجود داشت، کارهایی که برای تدوین قرآن شکل گرفت کارهای مجزا و پراکنده بود لذا تعدد پیش آمد، اما از دوره سوم که زمان عثمان است یک تلاش فراگیر و عمومی برای یکسان سازی قرآن شکل گرفت و جهت اینکه عثمان به این فکر افتاد این بود که بعد از جنگ ارمستان که سپاه اسلام برگشت متوجه شدند که هر جایی که مسلمان‌ها در جایی مثل جنگ یا حج جمع می‌شوند یکی از عوامل اختلاف شدید بین آنها همین مصاحف متعدد است، لذا به عثمان گفته شد که اگر فکری برای یکسان سازی قرآن نشود بین مسلمین مشکلات زیادی ایجاد خواهد شد که بر این اساس عثمان کمیته‌ای تشکیل داد و یک گروهی را مأمور کرد که یک قرآنی را تدوین کنند که اختلاف-ها از بین برود. برای تحقق این منظور دستور داد همه آنچه را که به عنوان مصحف و قرآن در بلاد اسلامی وجود داشت جمع آوری بکنند یعنی هم قرآن را جمع آوری کردند و هم با دستور خلیفه قرآن‌هایی که به نام دیگران در بقیه بلاد اسلامی پراکنده بود جمع آوری کردند لذا کار یکسان سازی و جمع آوری قرآن به طور عمومی و فراگیر در زمان عثمان شروع شد.

بحث جلسه آینده: بحث کیفیت تدوین و جمع آوری قرآن در جلسه آینده ادامه می‌یابد. «والحمد لله رب العالمین»